

The Communication Ability of Adaptation of Quranic verses in the Political Discourse of Abu Mansour Tha`alibi in *Tuḥfah Al-Wuzara` and Adab Al-Muluk*

Fatemeh Ahmadvand*

Abstract

Tha`alibi was one of the most prolific Arabic writers of Iran. He has been with the political elders of the semi-independent Iranian states, and he has written two works, *Tuḥfah Al-Wuzara`* and *Adab Al-Muluk*, with many cases of Quranic adaptations in political thought. The present research by examining and categorizing the Quranic adaptations of these two works, based on the communication ability approach of Dell Hymes, which relies on the importance of the discourse space of the birth of each text, and with the historical-cultural understanding of Azartash Azarnoosh's researches on the challenge between Persian and Arabic in the age of Tha`alibi has shown that the function of the Quranic adaptations of Tha`alibi was not to interpret and promote religious ideas, but rather he used the Quranic adaptation as a literary tool for the communication function and a factor of creation within the framework of the culture of the Arab-oriented political elders. In other words, this research has shown the role of the cultural-discursive context in the approach to the use of Quranic adaptation in these two works of Tha`alibi. The method of this library research was descriptive-analytical, and historical analysis was also used to understand the topics of discussion.

Keywords: Tha`alibi, *Tuḥfah Al-Wuzara`*, *Adab Al-Muluk*, communication ability, Dell Hymes.

* Assistant Professor, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Faculty of Islamic Sciences and Researches, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran. ahmadvand@isr.ikiu.ac.ir

Date received: 10/08/2023, Date of acceptance: 09/12/2023

توانش ارتباطی «اقتباس آیات قرآن» در گفتمان سیاسی تحفه الوزراء و آداب الملوك ابومنصور ثعالبی

فاطمه احمدوند*

چکیده

ثعالبی از پرکارترین ادیبان عربی‌نگار ایران بوده است. وی که با بزرگان سیاسی دولت‌های نیمه‌مستقل ایرانی هم‌نشینی داشته، دو اثر *تحفه الوزراء* و *آداب الملوك* را با موارد متعددی از اقتباس‌های قرآنی در اندیشه سیاسی تحریر کرده است. پژوهش حاضر با بررسی و دسته‌بندی اقتباس‌های قرآنی این دو اثر، براساس رهیافت توانش ارتباطی دل‌هایمز که بر اهمیت فضای گفتمانی زایش هر متن تکیه دارد و با فهم تاریخی- فرهنگی پژوهش‌های آذرتاش آذرنوش در باب چالش فارسی و عربی در عصر ثعالبی، نشان داده است که کارکرد اقتباس‌های قرآنی ثعالبی تفسیر و ترویج اندیشه‌های دینی نبوده است، بلکه او در چارچوب فرهنگ بزرگان سیاسی عرب‌گرا، از اقتباس قرآنی به‌عنوان ابزار ادبی برای کارکرد ارتباطی و عامل ایجاد حداکثر ارتباط با مخاطب و تسهیل گفتمانی این ارتباط بهره‌جسته است. به عبارت دیگر، این پژوهش نقش بافتار فرهنگی- گفتمانی در رویکرد به استفاده از اقتباس قرآنی در این دو اثر از ثعالبی را نشان داده است. شیوه این پژوهش کتابخانه‌ای و روش آن توصیفی- تحلیلی بوده است و از تحلیل تاریخی نیز برای شناخت زمینه‌های بحث استفاده شده است.

کلیدواژه‌ها: ثعالبی، *تحفه الوزراء*، *آداب الملوك*، توانش ارتباطی، دل‌هایمز.

* استادیار، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران، ahmadvand@isr.ikiu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۸

۱. مقدمه و طرح مسئله

سابقه دیرینه حاکمیت‌های سیاسی در ایران باستان، ادبیاتی غنی در حوزه اندیشه سیاسی را ایجاد ساخته بود که بعدها یعنی طی قرون اولیه اسلامی، بخش‌های مهمی از آن به زبان عربی عیناً ترجمه و یا بازگویی تحلیلی و تکمیلی با بهره‌گیری ضمنی از آموزه‌های اسلامی شد و به غنای اندیشه سیاسی در تمدن اسلامی یاری رساند. به عبارتی دیگر، طی دوران اسلامی، بخش مهمی از این سنت با تلفیق در مبانی اندیشه‌های سیاسی اسلام (جاحظ، ۱۳۴۳، ص ۴۷)، به تمدن اسلامی راه یافت. از آنجا که ماهیت این اندیشه‌ها زبانی بود، در دوران اسلامی نیز در قالب زبانی بروز یافتند؛ طی این دوران، دو جریان زبانی حامل گفتمان‌های سیاسی ایرانی-اسلامی شدند: زبان فارسی و زبان عربی. ابومنصور ثعالبی از مؤلفان اندیشه سیاسی به زبان عربی است؛ میراث او در این زمینه در دو اثر *تحفه‌الوزراء* و *آداب‌الملوک* در دسترس است. از آنجایی که زبان دارای جنبه‌های جامعه‌شناختی است و نقش مهمی در ارتباطات اجتماعی ایفا می‌دارد، عناصر شکل‌دهنده آن، نشان‌دهنده اهداف و انگیزه‌ها و به عبارتی دیگر، انتخاب‌های دقیق نگارنده است تا بیشترین توانش ارتباطی یا اثرگذاری جمعی را داشته باشد و از سوی دیگر، اطلاعات دقیقی از زمان و مکان برساخت موضوعات اندیشه سیاسی یا گفتمان سیاسی به دست دهد.

ثعالبی از پیشگامانی است که به زبان عربی به بازتولید اندیشه سیاسی ایرانی-اسلامی پرداخته است. گفتمان سیاسی او، از مؤلفه‌ها و عناصر سازنده‌ای تشکیل یافته‌اند که از جمله، علاوه بر حکمت‌ها و اندیشه‌های ایران باستان، منابع اسلامی نیز در آن‌ها مورد بهره‌برداری بوده‌اند. در این میان، آیات قرآن در بسامد قابل توجهی در اندیشه سیاسی وی دیده می‌شوند. از این رو، این پژوهش بر آن است تا جایگاه اقتباس‌های آیات قرآن در این دو اثر را تبیین نماید یا به عبارت دیگر، مساله اصلی این پژوهش نشان دادن نحوه اثرگذاری اقتباس آیات قرآن بر مخاطب در این آثار با تکیه بر دوره تاریخی پیدایش اثر و وابستگی‌های زمینه‌ای (اجتماعی) نگارنده است. آشکار شدن رابطه کارکردی اقتباس‌های قرآنی با مخاطب‌گزینی تاریخی نگارنده، گونه‌ای خاص از اقتباس قرآنی در متنی سیاسی - ادبی به زبان عربی، اما در جغرافیایی ایرانی در دوره‌ای از تاریخ را نشان خواهد داد و برای پژوهش‌گر امروزی، مراحل تاریخی از رابطه سازنده فرهنگی - اجتماعی میان عناصر ایرانی و اسلامی را روشن خواهد نمود. از این رو، با تأکید بر کارکرد آیات در اندیشه سیاسی ثعالبی و با نگاهی به رهیافت توانش ارتباطی دل

توانش ارتباطی «اقتباس آیات قرآن» در گفتمان سیاسی تحفه‌الوزراء ... (فاطمه احمدوند) ۵

هایمز، در این پژوهش به تبیین رابطه میان اقتباس‌های قرآنی به کار رفته از سوی ثعالبی با بستر فرهنگی و جامعه‌شناختی دوره وی در دو کتاب *تحفه‌الوزراء* و *آداب‌الملوک* پرداخته شده است.

۲. اجزای پژوهش

۱.۲ روش و رهیافت

این پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای انجام شده است. در بخش‌هایی از آن، برای شناخت شخصیت، دوره فرهنگی و زمانه ثعالبی از روش تحلیل تاریخی استفاده خواهد شد و روش توصیفی-تحلیلی، روش غالب در این پژوهش خواهد بود؛ در بخش تحلیل اقتباس‌ها، واحدهای این پژوهش تمامی آیات قرآنی هستند که در دو کتاب *تحفه‌الوزراء* و *آداب‌الملوک* اقتباس شده‌اند و تحلیل آنان در متن بر اساس نظریه توانش ارتباطی دل‌هایمز صورت می‌گیرد. نظریه توانش ارتباطی یا تعامل ارتباطی دل‌هایمز، نظریه‌ای بر مبنای رابطه میان زبان، قشر اجتماعی و بافتار فرازبانی فرهنگ جامعه مخاطب است (Ray and Biswas, 2011, P. 33). این نظریه بر مبنای اجتماعی انگاری زبان بیان یافته است. بر این اساس، هر زبان نیازمند توانش ارتباطی است تا بتواند ارتباط میان گوینده و مخاطب را ایجاد کند و عناصر اجتماعی یاری بخش این توانش، در هر دو سوی محور گوینده-مخاطب قرار دارند و به مثابه، فضایی گفتمانی، سیالیت این انتقال را در بستر ارتباطی میان زبان و زندگی اجتماعی ممکن و تسهیل می‌کنند (Hymes, 2005, P. 4-16; Hymes, 1972, P. 35). زبان ماهیت اجتماعی دارد (شیروان، ۱۳۷۹، صص ۲۰۶-۲۰۸) و رفتاری گفتمانی است که با استفاده از بسترهای زمانی، مکانی، عناصر زبانی و نوع و بسامد آن‌ها و محتوای آنان رابطه میان گوینده و مخاطب را برقرار می‌سازد. به مجموع این عناصر توانش ارتباطی می‌گویند که محتوایی را از گوینده به مخاطب می‌رساند. این نظریه توسط دل‌هایمز، زبان‌شناسی با رویکرد جامعه‌شناختی بیان شد (پیر، اکبری و دیگران، ۱۳۹۷، صص ۱۲۰-۱۲۲). در پژوهش حاضر، سعی شده است تا محتوا منتقل شده متشکل از متن و اقتباس نگارنده، در بافتار تاریخی-اجتماعی عصر نگارنده، از منظر کاربردشناسی با تمرکز بر اقتباس صورت گرفته در آن، در تلاش برای شناخت رابطه این متغیر با گفتمان زبانی جامعه تبیین شود. از این رو، این پژوهش از مصادیق گفتمان‌کاوی در مطالعات اقتباس‌پژوهشی قرآنی است که پیشتر نیز در پژوهش‌هایی بدان پرداخته شده است (شکرائی، مطیع و دیگران، ۱۳۹۰، ۹۴). رویکرد فرهنگی-جامعه‌شناختی به زبان بر بنیان نظری

کارکردگرایی استوار است و زبان ابزاری سامانه‌وار دیده می‌شود که فرهنگ (قومیت، هنر، زیبایی‌شناسی، باورها و ...) و مناسبات فرهنگی آن را برای خدمت به خود ایجاد کرده‌اند (Ray and Biswas, 2011, P. 33). هایمز مدل مفهومی خود را به عنوان قوم‌نگاری ارتباطات بر مبنای مردم‌شناسی فرهنگی در دهه ۶۰ و ۷۰ میلادی مطرح نمود (Hymes, 1972, P. 51-53)؛ طبق نظر او، فرهنگ بستر گفتمانی درک زبان را ایجاد می‌کند. بر این اساس، زبان در چرخه‌ای بازتولیدی برساخته از روابط اجتماعی و مؤثر بر همان روابط قابل فهم است و در بافتار اجتماعی شناخته می‌شود؛ زبان حامل مقاصد، انگیزه‌ها و باورهای مشخص است. بدین ترتیب، کاربرد عناصر فرهنگی در زبان به انتخاب دقیق و متناسب با فرهنگ، جامعه و گفتمان رایج آن نیازمند است (پیر، اکبری و دیگران، ۱۳۹۷، صص ۱۲۴-۱۲۶)؛ به عبارت دیگر، عناصر زبانی تنها زمانی کارکرد دارند که گفتمان جامعه موجود و اجزای آن در فهمی مشترک باشند. عناصر فرهنگی در سامانه یا گفتمان فرهنگی مشترکاً از سوی افراد مختلف در اجتماع، با منزلت‌ها و جایگاه‌های مختلف پذیرش یافته و از همین رو، مایه انسجام و چسبندگی اجتماعی خواهند بود. بدین ترتیب، واکاری کاربست عناصر فرهنگی در متن اندیشه سیاسی علی‌القاعده باید بر توانش ارتباطی این متن تأثیر مثبت داشته باشد. علاوه بر هایمز، در نظریه ارتباطی یا کوپسن نیز گیرنده در کنار فرستنده، پیام، زمینه، تماس و رمز از ارکان هر ارتباط زبانی است (طغیانی و زعفرانی، ۱۳۸۲، ص ۲۴۹)، بدین ترتیب، فرستنده و گیرنده هر دو وابسته به سطح منزلتی مشترک برای فهم یکدیگر خواهد بود. رویدادهای زبانی تنها به صورت‌های دستوری زبان خلاصه نمی‌شوند، بلکه در قالب تعامل‌های اجتماعی و قراردادهای اجتماعی و فرهنگی معنا می‌یابند و سازنده شاکله‌های توصیفی توانش ارتباطی هستند (صیادانی و حیدرپور، ۱۴۰۰، ص ۱۴۱). این امر به تحلیل گفتمانی عصر تاریخی ثعالبی کمک خواهد کرد. هم‌چنین، استفاده از رهیافت گفتمان‌شناسانه برای تحلیل متن، ماهیت این پژوهش را بینارشته‌ای خواهد ساخت (آقاگل‌زاده و غیاثیان، ۱۳۸۶، ص ۳۹).

۲.۲ پیشینه

ثعالبی از پرکارترین ادیبان و نویسندگان اسلامی سده‌های چهارم و پنجم بوده است. از همین رو، شمار آثار وی، موجب شده است تا همواره مورد توجه پژوهشگران قرار گیرد. تمامی آثار ثعالبی به عربی است، فلذا عربی‌پژوهان بیشترین توجه را به وی داشته‌اند. از جمله، محمود عبدالله جادر، محقق کویتی، به ثعالبی پژوهشی اهتمام داشت و علاوه بر تصحیح و نشر

توانش ارتباطی «اقتباس آیات قرآن» در گفت‌وگوهای سیاسی *تحفه‌الوزراء* ... (فاطمه احمدوند) ۷

چند اثر، از جمله *اللطيف و اللطائف و ديوان*، تحقیقاتی ارزشمند مانند *الثعالبي ناقلها و ادیبها* را در باب میراث ادبی ثعالبی انجام داد. محققان دیگر عرب نیز در تصحیح آثار وی کوشیدند و بسیاری از تصحیح‌ها دارای مقدمه‌های ارزشمند پژوهشی است، مانند مقدمه حبیب‌علی‌الراوی و ابتسام‌مرهون‌الصفار بر *تحفه‌الوزراء* و مقدمه جلیل‌العطیه بر *آداب‌الملوک* که هر دو تصحیح مبنای پژوهش حاضر نیز بوده‌اند.

فهرست این دست تصحیح‌ها و آثار در باب ثعالبی مطول است؛ این فهرست در مقاله ارزشمندی در *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی* گردآوری شده است و نگارنده تصویری کامل از پژوهش‌ها در باب ثعالبی ارائه و ضمن دسته‌بندی آثار ثعالبی به تصحیح و چاپ شده‌ها، نسخ خطی موجود، آثار مفقود و آثار منسوب، ۵۳ اثر تصحیح و چاپ شده را فهرست کرده و هم‌زمان، برآورد آثار ثعالبی را غیر ممکن خوانده است (آذرنوش، ۱۳۹۸)؛ نگارنده این مقاله، زبان‌شناس، قرآن و عربی‌پژوه نامدار معاصر، آذرتاش آذرنوش، در اثر دیگری با عنوان *چالش میان فارسی و عربی، ثعالبی و عصر وی* را به عنوان شخصیت و دورانی ویژه از فارسی‌ستیزی عرب‌دانان معرفی و مبسوط در این باب، سخن گفته است (آذرنوش، ۱۳۹۵). موضوعات وی در باب تحلیل زمینه‌های زبانی - اجتماعی این پژوهش مورد اشاره قرار خواهد گرفت. با وجود این پیشینه غنی، کاویدن جنبه‌های گفتمانی-زبان‌شناسانه دو اثر ثعالبی در اندیشه سیاسی یعنی *تحفه‌الوزراء* و *آداب‌الملوک* با تأکید بر نقش کارکردی اقتباس آیات قرآن، البته موضوعی کاملاً نوآورانه است.

۳. محتوا و توصیف‌های پژوهش

۱.۳ ابومنصور ثعالبی و سامانه‌های فرهنگی - زبانی زمانه وی

در نگاه جامعه‌شناختی به زبان، زمان و مکان و زمینه یا بافتار اجتماعی اهمیت فراوانی دارد. در باب ثعالبی، این واضح است که او زاده نیشابور بوده است. ثعالبی زاده ۳۵۰ قمری در نیشابور است. او که ظاهراً در دوران کودکی از دانش کم‌بهره بوده است و از نظر جایگاه اجتماعی فرودست بوده، در جوانی به سرعت در نقش ادیبی برجسته ظاهر می‌شود، با دربارهای بیشتر حاکمان دوران خود، از جمله سامانی و زیاری و بزرگان صاحب نفوذی چون صاحب‌بن‌عباد ارتباطات بسیار وثیق می‌سازد و عمده حیات را در مصاحب با این بزرگان و نگارش طیف متنوع و پرشماری از آثار ادبی و تقدیم بسیاری از آنان به این بزرگان مصروف می‌دارد

(یاقوت، ۱۴۳۴، ج ۱، ص ۱۰۸، ۱۷۷، ۳۱۴). با وجود این که او احتمالاً از فارسی‌زبانان (نه مهاجران عرب) زاده نیشابور بوده، هیچ اثری به فارسی از وی در دست نیست (راوندی، ۱۳۸۲، بخش ۱، ج ۸، ص ۲۰۴). ثعالبی سفرهای فراوانی به شهرهای مختلف خراسان و ماوراءالنهر داشت، اما سرانجام در زادگاهش نیشابور در ۴۲۹ قمری درگذشت (آذرنوش، ۱۳۹۸؛ ثعالبی، ۱۹۷۷، مقدمه الراوی و مرهون، ص ۳؛ ثعالبی، ۱۹۹۰، مقدمه العطیه، صص ۵-۱۲).

در دوران ثعالبی، تقریباً دو سامانه فرهنگی - زبانی قابل بازشناسی است. ویژگی انحصاری عصر ثعالبی آن است که بواسطه سقوط ساسانیان و برپایی اقتدار سیاسی خلافت اسلامی، وضع فرهنگی جامعه ایرانی، با وجود وفاق بر دیانت اسلام، در نقاط سیاسی و زبانی در التهایی میان کشمکش‌های عناصر ایرانی و عربی قرار داشت؛ چنان‌که در عرصه سیاسی، از نفوذ خاندان‌های برمکی و سہلی به حاکمیت‌های نیمه مستقل ایرانی تبار سامانی، صفاری، زیاری و بویه رسیدگی بود (باسورث، ۱۳۷۹، صص ۸۰ به بعد؛ فرای، ۱۳۷۹، صص ۱۱۹ به بعد؛ بوسه، ۱۳۷۹، ۲۱۷ به بعد). در قلمرو فرهنگی - زبانی نیز که زمینه محوری بحث در این پژوهش است، دو سامانه فرهنگی - زبانی کلان فارسی و عربی قابل بازشناسی بودند؛ سامانه زبان فارسی از دوران ادبیات زرتشتی در قرون اولیه اسلامی، با آثار کسانی مانند آذرفرنبغ فرخزادان و سپس رواج زبان‌های قرون نخستین ایرانیان گذر کرده و ظهور زبان فارسی نوین با مضامین غنایی، روایی، تعلیمی و حماسی در اشعار و ظهور اولین نمونه‌های نثر فارسی به نوعی از رونق انجامیده بود. سامانه زبان عربی پیچیدگی‌های بیشتری داشت و در دفاتر دولتی، متون علمی و دیوانی، متون دینی اسلامی، ادبیات عرب و متون اندیشه سیاسی که موضوع این پژوهش مربوط به آنهاست، بروز می‌یافت و از حمایت‌های رسمی نهاد سیاست نیز برخوردار بود (دائر، ۱۳۷۹، ۴۸۶-۵۰۱؛ دومنائش، ۱۳۷۹، ۴۶۷ به بعد؛ لازار، ۱۳۷۹، ۵۱۱ به بعد؛ آذرنوش، ۱۳۹۵، جاهای متعدد).

۲.۳ تحفه‌الوزراء ء

به‌رغم پرکار بودن ثعالبی در نگارش آثار متنوع (مانند: ۱) تحسین القبیح و تقيیح الحسن (۲) التمثیل و المحاضره (۳) یتیمه الدهر (۴) لطائف المعارف (۵) تتمه الیتیمه (۶) التوفیق للتلفیق (۷) فقه اللغه و سرّ العربیه (۸) سحر البلاغه و سرّ البراعه (۹) خاص الخاص (۱۰) دیوان ثعالبی؛ که همگی در زمینه ادب و لغت عربی هستند (برای اطلاع بیشتر نک: آذرنوش، ۱۳۹۸)، کتاب‌های وی در موضوع اندیشه سیاسی به دو اثر *تحفه‌الوزراء* و *آداب‌الملوک* محدود می‌شود.

توانش ارتباطی «اقتباس آیات قرآن» در گفتمان سیاسی *تحفه‌الوزراء* ... (فاطمه احمدوند) ۹

تحفه‌الوزراء اثری است که به ابو عبدالله حمدونی وزیر تقدیم شده است. این اثر با مقدمه‌ای آن و (۵) وزیران با کفایت و نکته‌های ارزنده و مصادیق عفو آنان است؛ در هر فصل با بخش‌های متنوع و استفاده از آیات، روایات، داستان‌ها، امثال و اشعار، به تفصیل به موضوع وزارت پرداخته و از مصادیق متقدم سیاست‌نگاری به زبان عربی با محتوایی تلفیقی از حکمت‌های باستانی (عمدتاً ایرانی و نیز یونانی و سایر حکمت‌های باستانی) و اسلامی است.

۳.۳ آداب‌الملوک

این اثر مخاطب را خود فرمان‌روایان به صورت عام قرار داده است، اما از سبک حیات حرفه‌ای ثعالبی بعید نیست که این اثر نیز سفارش و تقدیم شده فرمان‌روایی خاص بوده باشد. این اثر در نه فصل به ترتیب به این موضوعات می‌پردازد: (۱) جایگاه فرمان‌روایان و ضرورت فرمان‌برداری مردم نسبت به ایشان (۲) امثال و حکم مورد استفاده میان فرمان‌روایان (۳) سخنان فرمان‌روایان و وصایا و توقیعات ایشان (۴) سیاست‌های فرمان‌روایان و موعظه‌های عالمان برای ایشان (۵) اخلاق فرمان‌روایان و عادت‌ها و رسوم پسندیده و ناپسند ایشان (۶) اخبار فرمان‌روایان و وزیران و عاملان و خادمان ایشان (۷) آفت‌های فرمان‌روایان (۸) آنچه باید فرمان‌روایان در سیاست خویش به کار بندند یا ترک کنند و (۹) درباره خدمت به فرمان‌روایان و آداب یاران ایشان. ثعالبی در این اثر نیز به آوردن انواع گزارش‌های تاریخی و شبه تاریخی و گاه افسانه‌وار و نیز استفاده گسترده از آیات، احادیث و امثال و اشعار، در باب فرمان‌روایی پرداخته است.

۴. اقتباس قرآنی

چنان‌که اشاره شد، بخشی از متن دو اثر ثعالبی در اندیشه سیاسی، اقتباس قرآنی است. در ذیل ابتدا به بازخوانی تمامی آیات اقتباس شده در متن دو اثر ثعالبی پرداخته می‌شود.

۱.۴ اقتباس قرآنی در تحفه‌الوزراء

جدول ۱. آیات قرآنی در تحفه‌الوزراء

شماره	آیه	ویژگی اقتباسی	محتوای اقتباسی ناظر به نقش در متن	سند (ثعالبی، ۱۹۷۷، صص)
۱	طه/۲۹-۳۶: اجْعَلْ لِي وَزِيْرًا مِّنْ اَهْلِيْ ۗ هٰرُوْنَ اٰخِي ۗ اَسْتَدُّ بِهٖ اُزْرِيْ ۗ وَاَشْرِكُهُ فِىْ اَمْرِى ۗ كَيْ نُنسِجَ كَثِيْرًا ۗ وَتَذْكُرَكَ كَثِيْرًا ۗ اِنَّكَ كُنْتَ بِنَا بَصِيْرًا ۗ قَالَ قَدْ اُوْتِيتَ سُوْلُكَ يَا مُوسٰى	انشایی - درخواست/خبری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی برای نشان دادن وجه تسمیه وزارت - نشان دادن سابقه قرآنی برای وزارت -کاربردهای وزارت	۳۹
۲	طه/۸۷: وَلَكِنَّا حُمِلْنَا اَوْزَارًا مِّنْ زِيْنَةِ الْقَوْمِ	خبری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی برای نشان دادن وجه تسمیه وزارت - نمونه مثال برای شرح معنای لغوی	۳۹
۳	محمد/۴: حَتّٰى تَضَعَ الْحَرْبُ اَوْزَارَهَا	خبری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی برای نشان دادن وجه تسمیه وزارت - نمونه مثال برای شرح معنای لغوی	۴۰
۴	طه/۲۹-۳۱: وَاَجْعَلْ لِيْ وَزِيْرًا مِّنْ اَهْلِيْ ۗ هٰرُوْنَ اٰخِي ۗ اَسْتَدُّ بِهٖ اُزْرِيْ	انشایی - درخواست	نقل مستقیم مفهوم قرآنی برای نشان دادن کارکرد وزیر	۴۰
۵	القصص/۳۵: سَنَسُدُّ عَضُدَكَ بِاٰخِيْكَ	خبری - وعده	نقل مستقیم مفهوم قرآنی برای نشان دادن کارکرد وزیر	۴۰
۶	الفتح/۲۹: كَرُوْنِ عَ اٰخِرَ شَطَاةٍ فَاَزْرَهُ	خبری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی برای نشان دادن کارکرد وزیر	۴۰
۷	سوره الانبیاء/۲۲: لَوْ كَانَ فِيْهِمَا اِلٰهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا	خبری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی برای نشان دادن تشبیه تک‌وزیری به توحید الاهی	۵۳
۸	الفرقان/۳۵: وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسٰى الْكِتٰبَ وَجَعَلْنَا مَعَهُ اٰخَاهُ هٰرُوْنَ وَزِيْرًا	خبری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی برای نشان دادن کارکرد وزیر	۵۷

توانش ارتباطی «اقتباس آیات قرآن» در گفتمان سیاسی تحفه‌الوزراء ... (فاطمه احمدوند) ۱۱

شماره	آیه	ویژگی اقتباسی	محتوای اقتباسی ناظر به نقش در متن	سند (ثعالی، ۱۹۷۷، صص)
۳	طه/۲۹-۳۱: وَأَجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِّنْ أَهْلِي * هَارُونَ أَخِي * اشْدُدْ بِهِ أَزْرِي * وَأَشْرِكْهُ فِي أَمْرِي	انشایی - درخواست	نقل مستقیم مفهوم قرآنی برای نشان دادن کارکرد وزیر	۵۷
۴	آل عمران/۱۵۹: وَسَاءَ وَرَثَهُمْ فِي الْأُمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ	انشایی-دستوری	نقل مستقیم دستور قرآنی برای مشورت	۸۶
۵	یوسف/۳۱: مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ	خبری	نقل مستقیم آیه قرآنی از خلال گزارش تاریخی گفتگوی درباریان و یا ادیبان	۱۲۸
۶	یوسف/۹۴: إِنِّي لَأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ ۖ لَوْلَا أَن تَفْنَىٰ وَتَذْهَبَ ۖ لَكُنَّا فِيهَا كَاذِبِينَ	خبری	نقل مستقیم آیه قرآنی از خلال گزارش تاریخی گفتگوی درباریان و یا ادیبان	۱۲۸
۷	شعراء/۱۸-۱۹: قَالَ أَلَمْ نُنزِلْكَ فِيهَا وَلَدًا * وَكَانَتْ فِيهَا مِنْ عَمْرٍأ سَبِينًا * وَفَعَلْتَ فَعَلْتِكَ الَّتِي فَعَلْتَ * وَأَنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ	انشایی-استفهامی / خبری	نقل مستقیم آیه قرآنی از خلال گزارش تاریخی مکاتبات درباریان و یا ادیبان	۱۴۷
۸	الطور/۱۵: أَفَسِحْرٌ هَذَا أَمْ أَنْتُمْ لَا تُبْصِرُونَ	انشایی-استفهامی	نقل مستقیم آیه قرآنی از خلال گزارش تاریخی مکاتبات درباریان و یا ادیبان	۱۴۸
۹	آل عمران/۱۳۴: وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظِ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ	خبری	نقل مستقیم دعوت قرآنی برای عفو	۱۴۹
۱۰	الشوری/۴۳: وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَٰلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ	خبری	نقل مستقیم دعوت قرآنی برای صبر و بخشش	۱۴۹

۲.۴ اقتباس قرآنی در آداب‌الملوک

جدول ۲. اقتباس قرآنی در آداب‌الملوک

ردیف	آیه	ویژگی اقتباسی	محتوای اقتباسی ناظر به نقش در متن	سند (تعالی، ۱۹۹۰، صص)
۱	البقره / ۲۵۸: الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ [.....] أَنَا أَحَبُّ وَأُمِّيَّتُ	خبری	نقل مستقیم مذمت قرآنی درباره افراط مردم در تکریم فرمان‌روا تا مقام الوهیت	۳۶
۲	البقره / ۱۷۹: وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِيَ الْأَلْبَابِ	خبری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی مرتبط با مجازات قتل	۹۵
۳	آل عمران / ۲۶: قُلْ اللَّهُمَّ مَالِكُ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُدْلِقُ مَنْ تَشَاءُ	انشایی - نیایشی	نقل مستقیم مفهوم قرآنی مرتبط با اراده الاهی در مالکیت قدرت	۳۶
۴	آل عمران / ۱۵۹: وَسَأَوْرَهُمْ فِي الْأَمْرِ	انشایی - امری	نقل مستقیم دستور قرآنی برای مشورت	۹۲
۵	آل عمران / ۱۳۹: وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ	انشایی - نهی	نقل مستقیم آیه قرآنی از خلال گزارش تاریخی مکاتبات درباریان و یا ادیبان	۱۸۰
۶	النساء / ۵۸: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ	انشایی - امری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی مرتبط با یکی بودن اطاعت از فرمان‌روا با اطاعت الاهی	۳۵
۷	النساء / ۸۳: وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ	خبری	نقل مستقیم دستور قرآنی برای گوش ندادن به اخبار منحرف کننده در جنگ	۱۸۰
۸	النساء / ۱۱۴: لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ	خبری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی مرتبط با ضرورت حفظ صلح و دوستی	۱۸۹
۹	المائدة / ۲۰: يَا قَوْمِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَعَلَ فِيكُمْ أَنْبِيَاءَ وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا وَأَنَاكُمْ مَا لَمْ يَأْتِ أَحَدًا مِنَ الْعَالَمِينَ	انشایی - امری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی مرتبط با ضرورت اطاعت - پذیری مردم از فرمان‌روا	۳۵

توانش ارتباطی «اقتباس آیات قرآن» در گفتمان سیاسی تحفه‌الوزراء ... (فاطمه احمدوند) ۱۳

شماره	آیه	ویژگی اقتباسی	محتوای اقتباسی ناظر به نقش در متن	سند (ثعالبی، ۱۹۹۰، صص)
۱۰	المائدة/ ۴۵: وَكُنِبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهِ	خبری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی مرتبط با واژه کتابت برای نشان دادن اهمیت کتابت و کاتبان در دولت	۱۴۰
۱۱	الأنعام/ ۱۶۵: وَهُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ الْأَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ	خبری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی مرتبط با الاهی بودن منشا قدرت فرمان‌روا	۳۵
۱۲	الأعراف/ ۱۴۵: وَكُنِبْنَا لَهُ فِي الْأَلْوَابِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْعِظَةً	خبری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی مرتبط با واژه کتابت برای نشان دادن اهمیت کتابت و کاتبان در دولت	۱۴۰
۱۳	الأنفال/ ۶۵: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ	انشایی - امری	نقل مستقیم دستور قرآنی برای نشان دادن اهمیت جنگ	۱۷۹
۱۴	الأنفال/ ۴۵: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا	انشایی - امری	نقل مستقیم دستور قرآنی برای نشان دادن اهمیت پایداری در جنگ	۱۷۹
۱۵	الأنفال/ ۴۶: إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ	خبری	نقل مستقیم دستور قرآنی برای نشان دادن اهمیت صبر در جنگ	۱۷۹
۱۶	الأنفال/ ۶۱: وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا	انشایی - امری	نقل مستقیم دستور قرآنی برای نشان دادن اهمیت صلح به موقع	۱۸۹
۱۷	التوبة/ ۳۶: وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً	انشایی - امری	نقل مستقیم دستور قرآنی برای نشان دادن اهمیت جنگ	۱۷۹
۱۸	الإسراء/ ۲۹: وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ	انشایی - نهی	نقل مستقیم موضوع قرآنی مرتبط با فضیلت سخاوت	۲۱۰
۱۹	طه/ ۲۴: أَذْهَبْ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ طه/ ۴۴: فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيْنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَىٰ	انشایی - امری	نقل مستقیم دستور قرآنی برای برخورد با طغیان ملوک	۳۵

۱۴ مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، سال ۷، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۲

شماره	آیه	ویژگی اقتباسی	محتوای اقتباسی ناظر به نقش در متن	سند (ثعالبی، ۱۹۹۰، صص)
۲۰	طه/۲۵-۳۲: قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي * وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي * وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي * يَفْقَهُوا قَوْلِي * وَاجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِي * هَارُونَ أَخِي * اشْدُدْ بِهِ أُزْرِي * وَأَشْرِكْهُ فِي أَمْرِي	انشایی - درخواست	نقل مستقیم محتوای قرآنی برای نشان دادن وجه تسمیه، اهمیت مقام وزارت و سابقه قرآنی وزارت	۱۲۵
۲۱	طه/۳۶: قَالَ قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يَا مُوسَى	خبری	نقل مستقیم محتوای قرآنی برای نشان دادن وجه تسمیه، اهمیت مقام وزارت و سابقه قرآنی وزارت	۱۲۵
۲۲	الأنبياء/۲۲: لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا	خبری	نقل مستقیم محتوای قرآنی برای تشبیه تک‌وزیری با توحید الاهی	۱۳۲
۲۳	الفرقان/۶۷: وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا	خبری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی مرتبط با سخاوت	۲۱۰
۲۴	النمل/۳۲: قَالَتْ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أفتونِي فِي أَمْرِي مَا كُنْتُ قَاطِعَةً أَمْرًا حَتَّى تَشْهَدُونِ	انشایی - امری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی مرتبط با مشورت	۹۲
۲۵	الزخرف/۵۱: أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ	انشایی - استفهام	نقل مستقیم مفهوم قرآنی مرتبط با مالکیت فرمان‌روایان	۶۷
۲۶	الزخرف/۸۰: وَرُسُلَنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ	خبری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی برای نشان دادن اهمیت اخبار و اطلاعات به دست آمده حتی با جاسوسی	۱۰۷
۲۷	الحجرات/۲: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَن تَحْبَطَ أَعْمَالِكُمْ وَأَنتُمْ لَا تَشْعُرُونَ	انشایی - نهی	نقل مستقیم آیه قرآنی از خلال گزارش تاریخی گفتار درباریان و یا ادیبان	۴۵
۲۸	الحجرات/۲: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَن تَحْبَطَ أَعْمَالِكُمْ وَأَنتُمْ لَا تَشْعُرُونَ	انشایی - نهی	نقل مستقیم مفهوم قرآنی برای نشان دادن اهمیت آداب مصاحبت با فرمان‌روا / تشبیه فرمان‌روا به رسول الله (ص)	۲۴۱

توانش ارتباطی «اقتباس آیات قرآن» در گفتمان سیاسی تحفه‌الوزراء ... (فاطمه احمدوند) ۱۵

شماره	آیه	ویژگی اقتباسی	محتوای اقتباسی ناظر به نقش در متن	سند (ثعالبی، ۱۹۹۰، صص)
۲۹	الحجرات/۱۰: فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخْوَيْكُمْ	انشایی-امری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی برای نشان دادن اهمیت دوستی	۱۸۹
۳۰	ق/۱۸: مَا يَلْفُظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ	خبری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی برای نشان دادن اهمیت اخبار و اطلاعات به دست آمده حتی با جاسوسی	۱۰۷
۳۱	الذاریات/۲۱: وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ	انشایی-استفهامی	نقل مستقیم مفهوم قرآنی برای نشان دادن اهمیت خودشناسی	۱۹۱
۳۲	الحدید/۲۷: وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ	خبری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی مرتبط با واژه کتابت برای نشان دادن اهمیت کتابت و کاتبان در دولت	۱۴۰
۳۳	المجادله/۱۲: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَجَّيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةٌ	انشایی-امری	نقل مستقیم آیه قرآنی از خلال گزارش تاریخی آموزه‌های درباریان و یا ادیبان	۴۶
۳۴	المجادله/۲۱: كَتَبَ اللَّهُ لَأَعْلَبْنَ أَنَا وَرُسُلِي ۚ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ	خبری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی مرتبط با واژه کتابت برای نشان دادن اهمیت کتابت و کاتبان در دولت	۱۴۰
۳۴	القلم/۱: ن والقلم وما يسطرون	انشایی-قسم	نقل مستقیم مفهوم قرآنی مرتبط با واژه کتابت برای نشان دادن اهمیت کتابت و کاتبان در دولت	۱۴۰
۳۵	النازعات/۲۴: فَقَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَى	خبری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی برای مدمت افراط مردم در تکریم فرمانروا	۳۶
۳۶	عبس/۱۶: بِأَيْدِي سَفَرَةٍ ۖ كِرَامٍ بَرَرَةٍ	خبری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی مرتبط با واژه کتابت برای نشان دادن اهمیت کتابت و کاتبان در دولت	۱۴۰
۳۷	الإنفطار/۱۱: وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لِحَافِظِينَ ۖ كِرَامًا كَاتِبِينَ	خبری	نقل مستقیم مفهوم قرآنی مرتبط با واژه کتابت برای نشان دادن اهمیت کتابت و کاتبان در دولت	۱۴۰

شماره	آیه	ویژگی اقتباسی	محتوای اقتباسی ناظر به نقش در متن	سند (ثعالبی، ۱۹۹۰، صص)
۱۴۰	الشمس/۱: وَالشَّمْسِ وَضُحَاهَا... الشمس/۷: وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا	انشایی - قسم	نقل مستقیم مفهوم قرآنی مرتبط با واژه کتابت برای نشان دادن اهمیت کتابت و کاتبان در دولت	۱۴۰

۵. ویژگی‌ها و کارکردهای اقتباس

قبل از پرداختن به ویژگی‌ها و کارکردهای آیات در دو اثر ثعالبی باید به این موضوع توجه داشت که این ویژگی‌ها و کارکردها در هر دو اثر مشابه هستند و از رویکرد گفتمانی و جنبه‌های اقتباسی مشابهی برخوردارند که در ادامه بدانان پرداخته خواهد شد:

۱.۵ ویژگی

تنوع بسامدی آیات اقتباس شده از هر دو دسته خبری و انشایی است؛ در میان نمونه‌های انشایی، امر و نهی بسامد قابل ملاحظه‌ای دارند، اما نمونه‌های قسم و درخواست و نیایش نیز دیده می‌شوند؛ در میان نمونه‌های خبری، وعده نیز به کار رفته است (برای اطلاع از نمونه‌ها نک: هاشمی، ۱۳۸۸، صص ۹۲ به بعد و صص ۱۲۶ به بعد).

۲.۵ کارکرد

بر اساس دو جدول فوق، می‌توان نتیجه گرفت که کارکردهای اقتباسی از آیات قرآنی در چهار دسته صورت گرفته است:

۱.۲.۵ در میان گزارش‌های تاریخی

فارغ از توجه به جایگاه و اعتبار تاریخ‌نگارانه گزارش‌های تاریخی مطرح شده از سوی ثعالبی در *تحفه‌الوزراء و آداب‌الملوک*، می‌توان گفت که شماری از آیات اقتباس شده بواسطه این گزارش‌های تاریخی به متن راه یافته‌اند؛ به عبارت دیگر، این آیات در اقوال بزرگان سیاسی و یا ادبی و یا نامه‌ها و مکاتبات اداری آنان بوده‌اند و ثعالبی هم‌زمان با نقل گزارش مربوطه، آیات را

توانش ارتباطی «اقتباس آیات قرآن» در گفتمان سیاسی تحفه‌الوزراء ... (فاطمه احمدوند) ۱۷

نیز نقل کرده است. بدین ترتیب، صاحبان اصلی این اقتباس را باید شخصیت‌های تاریخی گزارش‌ها دانست. از این دست است:

۱.۱.۲.۵ تکریم تملق‌گونه میان صاحب‌بن عباد و ابوالحسن علوی همدانی به تضمین آیات قرآن که یکی دیگری را با آیات به «ملک کریم» توصیف داشته و دیگری، او را به «بوی پیراهن یوسف» (ثعالبی، ۱۹۷۷، ص ۱۲۸)؛

۲.۱.۲.۵ در توفیق ذوالکفایتین (از بزرگان سیاسی) که شورش عده‌ای از زیردستان علیه سلطان را با اقتباس آیه‌ای که در آن فرعون موسی را به «ناسپاسی» متهم می‌کند، نمودی از ناسپاسی تصویر کرده است (ثعالبی، ۱۹۷۷، ص ۱۴۷-۱۴۸)

۳.۱.۲.۵ در توفیق صاحب‌بن عباد وزیر بر توفیق فوق از ذوالکفایتین و تشبیه بلاغت آن به «جادو» یا جادویی خواندن توان بلاغی آن با اقتباس از آیه‌ای از قرآن در باب جادو (ثعالبی، ۱۹۷۷، ص ۱۴۷-۱۴۸)

۴.۱.۲.۵ توکل سیف‌الدوله حمدانی در تقابل با رومیان (ثعالبی، ۱۹۹۰، ص ۱۸۰)

۵.۱.۲.۵ تنبیه درگاهیان مأمون به توسط فضل‌بن سهل به خاطر عدم رعایت آداب حریم خلیفه به استناد آیه‌ای که «بالا بردن صدا بر رسول(ص)» را نهی کرده بود (ثعالبی، ۱۹۹۰، ص ۴۵)

۶.۱.۲.۵ نقل قولی از ابوجعفر محمدبن موسی علوی طوسی که آموزه ادب حضور نزد سلاطین و وزیران را مأخوذ از آیه «صدقه دادن برای نجوا با رسول الله(ص)» دانسته بود (ثعالبی، ۱۹۹۰، ص ۴۶)

۲.۲.۵ اخلاق سیاسی

در هر دو اثر تحفه‌الوزراء و آداب‌الملوک، بخشی از آیات برای اثرگذاری و مفهوم‌سازی در حوزه اخلاق سیاسی اقتباس شده‌اند. این آیات به حوزه هنجارها و ناهنجارهای سیاسی پرداخته‌اند و با چهار روش: (۱) دعوت، (۲) دستور (۳) تشویق (۴) مذمت و (۵) نهی موضوعات مربوط به اخلاق سیاسی را تحت تأثیر قرار داده‌اند:

۱.۲.۲.۵ در موضوعات کلان «عفو، صبر و بخشش» به صورت عام (جدول ۱، بندهای ۱۵ و ۱۶).

- ۲.۲.۲.۵ در موارد متعددی برای انجام مشورت (جدول ۱، بند ۱۰ و جدول ۲، بند ۴)
- ۳.۲.۲.۵ توصیه‌های مرتبط با جنگ یعنی دعوت بدان، پایداری و صبر در آن و صلح به موقع
- ۴.۲.۲.۵ توصیه مردم برای گوش ندادن به شایعات نسنجیده
- ۵.۲.۲.۵ اهمیت دوستی، سخاوت،
- ۶.۲.۲.۵ هشدار به فرمان‌روایان در خصوص طغیان برضد دستورات الهی (جدول ۲، بندهای ۷، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷ و ۱۹)
- ۷.۲.۲.۵ مذمت و نهی مردم از افراط در تکریم فرمان‌روا (جدول ۲، بندهای ۱ و ۳۵).

۳.۲.۵ تبیین و توضیح

- در موارد متعدد دیگری، اقتباس‌های قرآنی برای تبیین و توضیح موضوعات کلان مرتبط با آیین‌ها و اصول سیاست صورت گرفته است:
- ۱.۳.۲.۵ وجه تسمیه و ریشه‌شناسی واژه «وزیر و وزارت»
- ۲.۳.۲.۵ کارکردهای وزیر
- ۳.۳.۲.۵ اهمیت کاتبان و کتابت برای دولت (نظام دیوانسالاری)
- ۴.۳.۲.۵ تشبیه مفهومی تک‌وزیری با توحید
- ۵.۳.۲.۵ پرداختن به فلسفه یا حکمت‌های مربوط به وجود حکومت، الهی بودن منشا حاکمیت، ضرورت‌های اطلاعات مردم از حاکمیت
- ۶.۳.۲.۵ پرداختن به مجازات‌هایی مانند قتل
- ۷.۳.۲.۵ کسب اخبار و اطلاعات حتی با استفاده از شیوه‌های جاسوسی
- ۸.۳.۲.۵ آداب مصاحبت با فرمان‌روایان و وزیران.

۶. توانش ارتباطی اقتباس‌ها

در نگاه فرهنگی جامعه‌شناختی به زبان، زبان و مقولات و حالات کاربردی آن را نمی‌توان بدون در نظر گرفتن جامعه، زمان و مکان خلق متن درک کرد. برای شناخت وضع جامعه

توانش ارتباطی «اقتباس آیات قرآن» در گفتمان سیاسی *تحفه الوزراء* ... (فاطمه احمدوند) ۱۹

ثعالبی نمی‌توان دیدگاه آذرتاش آذرنوش در باب این دوران را نادیده گرفت، هرچند داشتن نگاه انتقادی به هر دیدگاه تاریخی جایز است.

مهم‌ترین چارچوب ترسیمی آذرنوش در تحلیل این دوره، دوگانه‌گی زبانی فارسی - عربی در جامعه ایرانی آن دوران است که وی با عنوان «چالش میان فارسی و عربی» در کتابی به همین عنوان بدان پرداخته است. بر اساس دیدگاه وی، طی دوران‌هایی از سده‌های اولیه اسلامی، از جمله دوره حیات ثعالبی یعنی نیمه سده چهارم تا نیمه سده پنجم هجری، دو زبان فارسی و عربی به هم‌آوردی جدی مشغول بوده‌اند، اما پشتوانه‌های اجتماعی هر یک با دیگری متفاوت بوده است (آذرنوش، ۱۳۹۵، صص ۱۲۹ به بعد).

در عرصه زبان فارسی، پشتوانه اجتماعی، توده‌های کم‌نام و بی‌نشان مردمی عادی بوده‌اند که در سراسر شهرهایی از ماوراءالنهر تا عراق پخش شده‌اند. فارسی‌زبانان ایرانی تبار از سده‌های قبلی دوم و سوم هجری اندک اندک بواسطه برخی شرایط به اقتدار اجتماعی خود افزوده بودند؛ از همین‌رو، در سده‌های چهارم و پنجم به بروز نمونه اجتماعی - ادبی و فرهنگی - زبانی مطلوبی در سطحی بسیار عالی مانند شاهنامه فردوسی نائل آمدند.

در مقابل این طیف فارسی‌گرا، زبان عربی، پشتوانه اجتماعی و افزون بر آن، عقبه مهم سیاسی و اداری را در اختیار داشت. بدین ترتیب، حتی دربارهای حاکمیت‌های نیمه مستقل ایرانی مانند صفاریان، سامانیان و زیاریان نیز عرصه قدرت زبان عربی محسوب می‌شد (نظامی، ۱۳۶۴، ص ۱۶۲؛ آذرنوش، ۱۳۹۵، ص ۱۳۵)؛ مزیت این پشتوانه آن بود که بسیاری از ادیبان و شاعران که مهم‌ترین تولیدکنندگان آثار ادبی بودند، بدین دسته تعلق داشتند و از حمایت گفتمان رسمی حکمرانی برخوردار بودند. دیگر برتری عربی بر فارسی در این دوران، رسمیت داشتن عربی در دیوان‌ها، نامه‌ها و توقیعات حکمرانی بود که طبقه فرادست یا برتر جامعه را به این زبان وابسته کرده بود، حتی اگر ایرانی‌تبار بودند (آذرنوش، ۱۳۹۵، ص ۱۳۶ - ۱۴۱). مدعایی که آذرنوش در این میان بسیار بر آن تاکید دارد، نقش آفرینی شماری از ایرانی‌تبارانی است که نه تنها به زبان عربی وابسته بودند و استمرار جایگاه سیاسی و اجتماعی خود را در آن می‌دیدند، بلکه آشکارا به خصومت با هر نوع ترویج فارسی و کار بست آن می‌پرداختند؛ از این دسته، صاحب‌بن عباد وزیر مشهور بویه‌یان، بدیع‌الزمان همدانی، ابوالفتح بستی، لحام شاعر، ابواسحاق فارسی، ابواحمد بن ابی‌بکر کاتب، اسکافی دبیر، ابن عمیدکاتب، ابن درید، خاندان پرنفوذ میکالی و بسیاری دیگری از جمله نامداران بودند و حتی کسانی مانند بلعمی نیز که به واسطه نادر آثاری در زبان فارسی، حامی این زبان تلقی می‌شوند، در زندگی

حرفه‌ای (درباری) مبنای موفقیت را زبان عربی می‌دانستند، چنان‌که حتی به واسطه آزمون و گزینش دولتی توانمندی افراد در زبان عربی، بدانان مقام‌هایی مانند صاحب‌البریدی را واگذار می‌داشتند (آذرنوش، ۱۳۹۵، ص ۱۳۶-۱۴۱).

در چارچوب ترسیمی آذرنوش از این شرایط اجتماعی-زبانی، ثعالبی یکی از مهم‌ترین و تعیین‌کننده‌ترین ادیبان بود که بواسطه جایگاه اجتماعی، به طور کامل به دسته فرادستان احتمالاً ایرانی تبار، اما وابسته به زبان عربی تعلق داشت (آذرنوش، ۱۳۹۵، ص ۱۷۰)، هرچند توان جایگاه ثعالبی در زبان عربی را نمی‌توان ضرورتاً در الگویی دوگانه به ضدیت با زبان فارسی تفسیر کرد که حتی آذرنوش نیز از این ادعا پرهیز دارد.

در نظریه توانش ارتباطی دل‌هایمز و نیز نظریه ارتباطی یا کوبسن، هم‌پای گوینده یا تولیدکننده پیام، اصل پیام و شنونده پیام نیز دارای اهمیت هستند (پیر، اکبری و دیگران، ۱۳۹۷، ص ۱۳۱). این به معنای اهمیت فضای گفتمانی تولید پیام است، بدین ترتیب که پیام در «چارچوبی از فهم از پیش تعیین‌شده میان تولیدکننده و دریافت‌کننده پیام» درک می‌شود؛ این چارچوب همان بستر گفتمانی پیام یا بستر جامعه‌شناختی آن است. بدین ترتیب، لازم نیست ثعالبی را ضرورتاً یک عربی‌گرای گریزان از فارسی دانست یا در تحلیلی عجولانه جامعه ایران آن دوران را در نزاعی عربی-ایرانی قلمداد کرد، بلکه باید با نگاهی واقع‌گرایانه تصویر کرد که برای ثعالبی ابزارهای ترقی شخصی - حرفه‌ای به زبان عربی منحصر بوده و گیرندگان پیام‌های او نیز به این زبان محدود بوده‌اند. شاید بهترین مثال در این زمینه، علاوه بر *تحفه‌الوزراء* که به ابو عبدالله حمدونی وزیر تقدیم شده، آثار دیگری از او مانند باشند که هر یک به وزیر یا امیری بدین شرح پیش‌کش شده است: (۱) *لطائف‌المعارف* به صاحب اسماعیل بن عباد، وزیر فخرالدوله بویه، (۲) *المُبْهَج* و (۳) *تمثل والمحاظره* به قابوس بن وشمگیر؛ (۴) *سحرالبلاغه* و *سیرالبراعه* و (۵) *فقه‌اللغه* و *سیرالعربیة* به امیر ابوالفضل میکالی؛ (۶) *نهاية في الكناية* (۷) *نثر النظم* و *حل‌العقد* و (۸) *الطائف و الظرائف* به ابن مأمون خوارزمشاه (براون، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۱۴۶).

همین فهرست به تنهایی نشان می‌دهد که تقدیم کتاب از سوی ادیبان به امیران و وزیران بخشی از فرهنگ سیاسی آن دوران بوده است و بی‌گمان ادیبان نیز از نتایج مادی آن بی‌بهره نبوده‌اند.

با شناخت محدودیت‌های گفتمانی یا زبانی - مخاطبی ثعالبی، بهتر است به موضوع مورد نظر او در *تحفه‌الوزراء* و *آداب‌الملوک* نیز توجه نمود؛ در حالی که آذرنوش در زمانه ثعالبی، پشتوانه و یا زمینه اجتماعی فارسی را توده‌های عامه و زمینه اجتماعی عربی را فرادستان حکمران یعنی فرمان‌روایان اعم از شاهان، وزیران، امیران و کارگزاران دانسته‌است، موضوع

توانش ارتباطی «اقتباس آیات قرآن» در گفتمان سیاسی تحفه‌الوزراء ... (فاطمه احمدوند) ۲۱

دو اثر مورد توجه در این پژوهش یعنی *تحفه‌الوزراء* و *آداب‌الملوک* دقیقاً به این دسته اخیر یعنی فرادستان حکمران تعلق پیدا می‌کند. به عبارت دیگر، نه تنها *تحفه‌الوزراء* که مشخصاً به صاحب‌منصبی تقدیم شده است، بلکه اولویت مخاطب *آداب‌الملوک* نیز حکمرانان بوده‌اند. از این رو، عربی بودن آن‌ها را باید در این فضا درک کرد؛ از سوی دیگر، *تحفه‌الوزراء* و *آداب‌الملوک* به عربی فاخر و فصیحی هستند که حتی مردم عادی مسلط به زبان عربی نیز این سطح از فخر و فصاحت آن را درک نمی‌کردند یا نیازی برای درک آن نداشتند.

هم‌نشینی ثعالبی با شمار قابل توجهی از بزرگان سیاسی و یا ادیبان درباری قابوس بن وشمگیر زیاری، صاحب‌بن عباد، بزرگان صفاری و ادیبان درباری آنان مانند بدیع‌الزمان همدانی و ابوالفتح بستنی، و خاندان‌های میکالی و خوارزمشاهی، امیر بزرگمهر قائنی درگاهی غزنویان (فضل‌بن‌روزبهان، ۱۳۸۲، ص ۱۶۹؛ نظامی، ۱۳۶۴، ص ۱۰۸، ۱۳۳، ۱۶۲؛ یاقوت، ۱۴۳۴، ج ۱، ص ۱۰۸، ۱۷۷، ۳۱۴؛ عتبی، بی‌تا، ص ۲۶۷؛ براون، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۱۴۶) و بسیاری دیگر که در تیمه‌الدهر بدانان اشاره داشته (ثعالبی، ۱۹۴۷)، نشان از این دارد که *تحفه‌الوزراء* و *آداب‌الملوک* قطعاً از سلیقه زبانی اشرافی برخوردار بوده‌اند. ثعالبی در ثبت احوال این بزرگان نقش مؤثری نیز داشته است، چنان‌که ابن‌اسفندیار در باب قابوس وشمگیر می‌گوید: «هر که جلالت قدر قابوس وشمگیر بشناسد خطب جمله کتب تصانیف ابومنصور ثعالبی... مطالعه باید فرمود (ابن‌اسفندیار، ۱۳۶۶، ص ۱۴۲)».

۱.۶ کاربرد محوری اقتباس‌ها

آنچه در این میان می‌توانست حلقه مشترک میان عامه و اشراف باشد، دین اسلام بود که هر دو دسته رسماً بدان پایبند بودند و قرآن به عنوان نمادین‌ترین عنصر این دین، البته می‌توانست از سوی مخاطب عام نیز فهمیده شود، اما اقتباس آن در اثری که به ندرت ممکن بود به چشم مخاطبی عام برسد، نه کاربردی دینی، بلکه کاربردی زبانی داشت تا به طور فزاینده‌ای بر اعتبار زبان اشرافی این آثار بیفزاید. این موضوع در شواهد نادری قابل موشکافی است:

۱.۱.۶ تلفیق سلیقه‌محور ثعالبی از بخش‌هایی از آیات ۲۰ و ۴۴ سوره طه در *آداب‌الملوک* و ارائه آن دو آیه در قالبی شبیه به یک آیه یعنی «اذْهَبْ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ» (طه/۲۴) فِقُولَا لَهُ قَوْلًا لِّئَلَّا يَعْلَمَهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَىٰ» (طه/۴۴) (ثعالبی، ۱۹۹۰، ص ۳۵)

۲.۱.۶ ثعالبی برای پوشش موضوعات، اقتباس دست‌و‌دل‌بازانه خود را در تلفیق آیات ۳۲ (وَأَشْرِكُهُ فِي أُمْرِي) و ۳۶ طه (قَالَ قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يَا مُوسَى) نیز نشان می‌دهد و از آن با عنوان «آیات دارای نظام و نسق کلام مشترک» سخن می‌گوید (ثعالبی، ۱۹۹۰، ص ۱۲۵)

۳.۱.۶ ترکیب فشرده بخش‌هایی از آیه ۲۵۸ بقره و ارائه آن به صورت آیه‌ای مستقل یعنی «الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ، أَنَا أَخِي وَأُمِّيْتُ (۲۵۸/بقره)» که تصویرگر مبهمی از احتجاج ابراهیم است و ربط دادن آن به افراط مردم در تکریم شاهان (ثعالبی، ۱۹۹۰، ص ۳۶)

۴.۱.۶ گل‌چین نمودن بخش‌های خاصی از یک آیه برای نشان دادن آن در بخش‌هایی از متن کتاب بدون توجه به هم‌خوانی تفسیری و صرفاً با تکیه بر واژگانی مشترک که در نمونه‌های بریده از آیات سوره مبارکه زخرف دیده می‌شود: أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ ﴿۵۱/زخرف﴾ و وَرُسُلُنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ ﴿۸۰/زخرف﴾ (ثعالبی، ۱۹۹۰، ص ۶۷ و ۱۰۷)

۵.۱.۶ تلاش برای ایجاد ارتباط میان جایگاه تشکیلاتی «کارگزاران کاتب در دولت» با «فرشتگان الهی مأمور نگارش اعمال آدمی در قرآن» و یا استفاده او از هر آیه حاوی هر لغت دال بر معنای کاتبات در قرآن برای ارتباط دادن آن با اهمیت کتابت یا دیوان‌سالاری دولتی (جدول ۲، بندهای ۳۳، ۳۴، ۳۶، ۳۷ و ۳۸؛ ثعالبی، ۱۹۹۰، ص ۱۴۰)

۶.۱.۶ کاربرد آیات در شروع ابواب به خوبی نقش زبانی آنان و تلاش نگارنده برای جلب توجه مخاطب را نشان می‌دهد (جدول ۱، بند ۱ و جدول ۲، بند ۲۰)، به‌ویژه در جای‌هایی که آیات بر مداری موضوعی از سوره‌های مختلف در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند، اما دانشی تفسیری - دینی این قرابت‌ها را حمایت نمی‌کند (جدول ۱، بندهای ۱۵ و ۱۶)

۷.۱.۶ تلاش برای ربط دادن احترام به شاهان، وزیران و امیران با آیاتی مربوط به نحوه ارتباط مردم با رسول الله (ص) و تلاش برای تشبیه میان رسول الله (ص) با فرمان‌روا که قطعاً مخاطبان ثعالبی از میان بزرگان سیاسی را بسیار مجذوب قریحه ادبی و ذوق بلاغی او می‌کرده است، اما مشخصاً ثعالبی را از جرگه اندیشمندان دینی با دغدغه دین‌مداری دورتر می‌ساخته است (جدول ۲، بند ۲۸؛ ثعالبی، ۱۹۹۰، ص ۲۴۱)

توانش ارتباطی «اقتباس آیات قرآن» در گفتمان سیاسی *تحفه‌الوزراء* ... (فاطمه احمدوند) ۲۳

۸.۱.۶ اقتباس آیات برای ایجاد ارتباط میان فلسفه قدرت، ضرورت حکمرانی و اطلاعات مردم از آن، کارکردهای وزیر و اهمیت جایگاه او در ساختار دولت که در جداول فوق نشان داده شده‌اند

۹.۱.۶ در دوره ثعالبی، هرچقدر که زبان فارسی توانسته بود در لایه‌های زیرین جامعه توسعه یابد، در گفتمان سیاسی رسمی یعنی ادبیات رسمی سیاست، آیین‌نامه‌های دولتی و دیوان‌های ادبی مورد پسند بخش حکمران جامعه هم‌چنان اقبال با عربی بود؛ *تحفه‌الوزراء* و *آداب‌الملوک* نیز بارزترین محصولات مورد پسند گفتمان فرادست بودند. تعلق ثعالبی به فضای گفتمانی فرادستان و نقش این گفتمان در رویکرد اقتباسی وی به قرآن حتی حالتی دوسویه دارد، به نحوی که در ۷ مورد از اقتباس‌های قرآنی او، اقتباس انجام شده، نه عمل زبانی ثعالبی، بلکه نقل قول وی از گزارش‌های تاریخی و یا گفتار و توفیعات بزرگان سیاسی است که حاوی اقتباس قرآنی بوده و بدین ترتیب، در اثر وی نیز بازنشر داشته است (جدول ۱، بندهای ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴ و جدول ۲، بندهای ۵، ۲۷ و ۳۳).

۱۰.۱.۶ سایر موارد متنوع از اقتباس‌های قرآنی وی در این دو اثر را نیز بیشتر می‌توان تلاش برای فاخر ساختن کلام دانست، تا تلاش برای تذکار و اصلاحی دینی؛ برای نمونه در حالی که اندیشمندانی مانند ابوبکر طرطوشی در *سراج‌الملوک* نگاهی تبیینی به مسأله جنگ دارند و می‌کوشند آن را در گفتمان جهاد معنا کنند (طرطوشی، ۱۹۹۵، صص ۴۰۸ به بعد)، ثعالبی در اقتباس‌های قرآنی مربوط به جنگ در *آداب‌الملوک* تنها وقار کلام و قدرت اثرگذاری آیه بر مخاطب را می‌جوید و هیچ رابطه‌ای میان جنگ در آثارش با مفاهیم قرآنی مانند «مشرك» را دنبال نمی‌کند (ثعالبی، ۱۹۹۰، ص ۱۷۹).

۱۱.۱.۶ فقر تبیین رابطه میان مفاهیم قرآنی با توصیه‌های آیین‌نامه‌ای ثعالبی در اقتباس‌های مربوط به اخلاق سیاسی نیز دیده می‌شود؛ از همین روست که گاه آیات اقتباس شده در انتهای مبحث آمده‌اند و تبیین رابطه آنان با موضوع بحث به خواننده واگذار شده است (برای نمونه، ثعالبی، ۱۹۹۰، ص ۱۸۹).

آذرنوش در جای دیگری از یافته‌های خود بیان می‌دارد که پای گوشه‌ای از منازعات میان فارسی‌گرایان و عربی‌گرایان در دوره ثعالبی به عرصه دین باز شده و ایشان یکدیگر را با موضوعاتی مانند مالکیت «زبان اهل بهشت» به نزاع می‌طلبیدند (آذرنوش، ۱۳۹۵، صص ۹۵-

(۱۰۰)؛ اگر این بخش از مدعای آذرنوش را قرین به صحت انگاشت، آن‌گاه باید اذعان داشت که کار دشواری است تا بتوان اولویت دغدغه‌مندی ثعالبی را به عنوان یکی از پرچم‌داران این نزاعات، دست‌کم در دو اثر *تحفه‌الوزراء و آداب‌الملوک*، امر دین دانست، زیرا نحوه اقتباس قرآنی وی در این دو اثر، هرچند حاکی از استفاده از قرآن به عنوان مهم‌ترین متن اسلامی است، اما بیشتر به دغدغه‌مندی ثعالبی در استفاده از توانمندی‌های ادبی او ناظر است؛ دفاع از زبان عربی در برابر اقتدارجویی زبان فارسی با استفاده از اقتباس قرآنی، توسط کلود ژیلیو نیز در مقاله‌ای در باب تکنگاری اختصاصی ثعالبی درباره اقتباس قرآنی یعنی کتاب *الإقتباس من القرآن الکریم* (ثعالبی، ۱۹۷۵) او، به صورت کلی ایده‌پردازی شده بود (آذرنوش، ۱۳۹۵، ص ۱۷۱؛ Gilliot, 2000, P. 495)، اما این موضوع به شکلی جزئی در باب کاربست اقتباس‌های او از قرآن در آثارش تاکنون مورد تحقیق قرار نگرفته بود. من‌حیث‌المجموع، باید گفت که ثعالبی دارای منزلت اجتماعی فرادستی بوده است که به تمامی آن را مدیون زبان عربی می‌دانسته، از این رو، استمرار آن یعنی کسب موفقیت‌های اجتماعی را از مسیر فعالیت در این عرصه و ارائه آن به بزرگان سیاسی می‌دانسته و بدین منظور، یکی از ایده‌آل‌ترین محصولات وی آیین‌نامه‌هایی دولتی مانند *تحفه‌الوزراء و آداب‌الملوک* بوده‌اند که در آن از اقتباس آیات نیز بهره برده است.

۲.۶ جدالی گفتمانی یا زبانی

به نظر می‌رسد که نمی‌توان چالش فارسی‌گرا و عرب‌گرا، را ضرورتاً نشانه‌ای از چالش گفتمانی ایرانی - عربی تصور کرد؛ و یا اگر حتی این نوع کم‌مکش نیز در عرصه‌هایی وجود داشته است، ثعالبی نماینده‌ای از این نوع تقابل نبوده است؛ زیرا ثعالبی از بزرگترین چهره‌های واردساختن عناصر فرهنگ ایرانی به زبان عربی است. در هر دو اثر *تحفه‌الوزراء و آداب‌الملوک* نه تنها او به داستان‌ها، گزارش‌ها و شخصیت‌های تاریخی ایران باستان اشاره دارد، بلکه در میان سایر آثارش نیز گزاره‌های فرهنگ ایرانی بسیار فراوانند (برای نمونه: بیهقی، ۱۳۶۱، ص ۲۸۱؛ ابن‌بلخی، ۱۳۷۴، ص ۲۱۸؛ کریستن‌سن، ۱۳۶۸، ص ۴۶۲، ۴۶۸، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷). علاوه‌براین، پرداختن به مآثر تاریخی ایرانیان در قالب تکنگاری مستقلمی مانند شاه‌نامه و *غرر‌اخبار ملوک‌الفرس* توسط ثعالبی را نیز نباید مدنظر نداشت (ثعالبی، ۱۳۸۵). بدین ترتیب، ثعالبی را می‌توان از نخبگان تلفیق‌دهنده عناصر ایرانی و اسلامی در جامعه ایران دانست که در نهایت به شکوفایی فرهنگ ایران دوران اسلامی انجامید.

توانش ارتباطی «اقتباس آیات قرآن» در گفتمان سیاسی *تحفه‌الوزراء* ... (فاطمه احمدوند) ۲۵

در عهد ثعالبی، فرهنگ رسمی در جامعه ایرانی، از جمله در شهرهایی مانند نیشابور، عربی را وقاری کامل در زبان می‌دانست، چنان‌که گزارش‌های ثعالبی از احوال عربی‌آموزان و عربی‌آموزندگان حتی ایرانی (برای نمونه، یاقوت، ۱۴۳۴، ج ۲، ص ۸۴۰)، این موضوع را به تصویر می‌کشد. احتمالاً در همین چارچوب بوده است که ثعالبی یکی از مهم‌ترین تذکره‌های زبان عربی و با موضوعات زبان و ادب عربی به نام *تیمه‌الدهر* را به نگارش در آورد که با نگاهی گفتمانی، می‌توان آن را آینه تمام‌نمای گفتمان رسمی زبان عربی در ایران به شمار آورد.

۷. نتیجه

این پژوهش با تمرکز بر آیات اقتباس شده توسط ثعالبی در دو اثر وی در اندیشه سیاسی اسلام یعنی *تحفه‌الوزراء* و *آداب‌الملوک*، نشان داد که حدود ۶۰ آیه مدنظر در بخش‌های مختلف این دو اثر اقتباس شده‌اند. تجهیز این پژوهش به رهیافت دل‌هایمز در باب توانش ارتباطی، پژوهش‌گر را بر آن داشت تا به جای تمرکز بر نوع و محتوای این آیات، صادرکننده پیام (ثعالبی)، پیام (*تحفه‌الوزراء* و *آداب‌الملوک*)، مخاطب (فراستان سیاسی)، زمانه (سده‌های ۴ و ۵ هجری)، مکان (ایران فرهنگی) تولید پیام و بافتار فرهنگی - اجتماعی آن را مورد توجه قرار دهد. در این مسیر، فهم مدعای آذرتاش آذرنوش در بررسی روابط زبان‌های فارسی و عربی در جغرافیای ایران فرهنگی در قرون اولیه اسلامی و دیدگاه وی در باب جایگاه ثعالبی در این میان، توانست برای بازسازی فضای گفتمانی تولید پیام و انگیزه‌های تولیدکننده و ماهیت مخاطب یاری‌رسان باشد. بدین ترتیب، تحلیل نقاط مختلف بحث نشان داد که ثعالبی هرچند در دو اثرش در حوزه اندیشه سیاسی از مقدس‌ترین و کانونی‌ترین متن اسلامی یعنی قرآن اقتباس کرده است، اما اشکال این اقتباس در کنار سایر جنبه‌های تحلیل شده گفتمانی، نشان از آن دارد که او به‌عنوان فردی درگیر در نزاع‌های اجتماعی برخورداران از منافع جمعی زبانی (اعم از منافع مادی و معنوی) میان فارسی‌گرایان و عربی‌گرایان، اقتباس قرآنی در این دو اثرش را با انگیزه‌های تفوق‌اثرگذاری زبانی به کار گرفته است و هدف او از این اقتباس‌ها جذب بیشتر مخاطبان عرب‌گرا از میان بزرگان سیاسی، امیران، وزیران و کارگزاران بوده است. ثعالبی در این مسیر انگیزه‌هایی ادبی داشته است؛ مخاطبان آثارش اقتباس‌های او را به عنوان نشانه‌های گویا به روشنی درک می‌کردند و برای آنان این اقتباس‌ها ماهیتی از پیش فهمیده شده و اثرگذار از دانسته‌های مشترک درون گفتمانی داشته است.

کتابنامه

قرآن کریم

- آذرنوش، آذرتاش، ۱۳۹۵، چالش میان فارسی و عربی، تهران: نشر نی.
- همو، ۱۳۹۸، «ثعالبی، ابومنصور»، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، تهران: دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- آقاگل‌زاده، فردوس، غیاثیان، مریم سادات، «رویکردهای غالب در تحلیل گفتمان انتقادی»، زبان و زبان‌شناسی، شماره ۵، صص ۳۹-۵۴.
- ابن اسفندیار، محمدبن حسن، ۱۳۶۶، تاریخ طبرستان، تصحیح محمداقبال آشتیانی، تهران: پدیده خاور.
- ابن بلخی، ۱۳۷۴، فارسنامه، تصحیح منصور رستگار فسایی، شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.
- باسورث، ک. الف، ۱۳۷۹، «طاهریان و صفاریان»، تاریخ ایران: از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- براون، ادوارد، ۱۳۶۷، تاریخ ادبیات ایران از فردوسی تا سعدی، ترجمه فتح الله مجتبائی و غلامحسین صدری افشار، تهران: مروارید.
- بوسه، هیرمبرت، ۱۳۷۹، «ایران در عصر آل‌بویه»، تاریخ ایران: از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- بیهقی، علی‌بن‌زید، تاریخ بیهق، تصحیح احمد بهمنیار و مقدمه محمدقزوینی، تهران: فروغی.
- پیر، هدی، اکبری، ناهید، حسین، پارسایی، ۱۳۹۷، «تحلیل رویکرد جامعه‌شناختی گفتمان دینی حدیقه سنایی بر اساس نظریه توانش ارتباطی دل‌هایم»، سال ۱۵، شماره ۴۲.
- ثعالبی، ابومنصور عبدالملک بن محمد، ۱۴۰۴ق/۱۹۸۴، اللطف و اللطائف، به کوشش محمدعبدالله‌جادر، کویت.
- همو، ۱۹۹۰، دیوان، به کوشش محمودعبدالله‌جادر، بغداد.
- همو، ۱۹۷۷، تحفه‌الوزراء، تحقیق حبیب‌علی‌الراوی و ابتسام‌مرهون‌الصفار، بغداد: مطبعة العانی.
- همو، ۱۹۹۰، آداب‌الملوک، تحقیق جلیل‌العطیة، لبنان: دارالغرب‌الإسلامی.
- همو، ۱۹۷۵، الإقتباس من القرآن الکریم، تحقیق ابتسام‌مرهون‌الصفار، بغداد: مطبعة الحكومة.
- همو، ۱۳۸۵، شاهنامه ثعالبی، ترجمه محمود هدایت، تهران: اساطیر.
- همو، ۱۹۴۷، یتیمه‌الدهر فی محاسن اهل‌العصر، تحقیق محمدمحیی‌الدین‌عبدالحمید، مصر: مکتبه‌الحجازی.
- جاحظ، عمر بن بحر، ۱۳۴۳، تاج، تحقیق و ترجمه محمدعلی‌خلیلی، تهران: ابن‌سینا.
- جادر، م.، ۱۴۱۱ق/۱۹۹۱، الثعالبی ناقداً و ادیباً، بیروت.
- راوندی، مرتضی، ۱۳۸۲، تاریخ اجتماعی ایران، تهران: نگاه.

توانش ارتباطی «اقتباس آیات قرآن» در گفتمان سیاسی تحفه‌الوزراء ... (فاطمه احمدوند) ۲۷

دائر، ویکتور، ۱۳۷۹، «ادب عربی در ایران»، تاریخ ایران: از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.

دومنانش، ژ.، ۱۳۷۹، «ادبیات زردشتی پس از فتوح مسلمانان»، تاریخ ایران: از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.

شکرائی، رضا، مطیع، صادق‌زادگان، هدی، ۱۳۹۰، «بررسی روش گفتمان‌کاوی و چگونگی کاربست آن در مطالعات قرآنی»، شماره ۵، صص ۹۳-۱۲۲.

شیروان، ژینوس، ۱۳۷۹، «بررسی تطبیقی ساختار واژگانی و اختلاط مفهومی منطقی و تاریخی جامعه‌شناسی زبان و زبان‌شناسی اجتماعی»، نامه فلسفه، شماره، ۱۹۷-۲۲۵.

صیادانی، علی، حیدرپور مرند، یزدان، «واکاوی الگوهای توانش ارتباطی هایمز در گفتمان اجتماعی نهج‌البلاغه»، الجمعه ایرانیه للغه العربیه و آدابها، شماره ۶۰ (ب)، صص ۱۴۱-۱۶۰.

طرطوشی، ابوبکر، ۱۹۹۵، سراج‌الملوک، بیروت: دارصادر.

طغیانی اسفرجانی، اسحاق، زعفرانی، محمدحسن، ۱۳۸۲، «تأثیر مخاطب بر قصاید سنایی»، شماره ۳۴ و ۳۵، صص ۲۴۹-۲۷۰.

فرای، ر. ن.، ۱۳۷۹، «سامانیان»، تاریخ ایران: از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.

فضل‌بن‌روزبهان، ۱۳۸۲، تاریخ عالم‌آرای امینی، تصحیح محمداکبر عشیق، تهران: میراث مکتوب.

کریم‌سن، آرتور، ۱۳۶۸، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه غلامرضا رشید یاسمی، تهران: دنیای کتاب.

عتبی، محمدبن‌عبدالجبار، ترجمه تاریخ یمینی، بی‌جا.

لازار، ژیلبر، ۱۳۷۹، «ظهور زبان فارسی نوین»، تاریخ ایران: از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.

نظامی، احمدبن عمر، ۱۳۶۴، چهارمقاله، تصحیح محمدقزوینی، تهران: اشراقی.

هاشمی، احمد، ۱۳۸۸، جواهرالبلاغه، ترجمه حسن عرفان، قم: بلاغت.

یاقوت‌حموی، یاقوت‌بن‌عبدالله، ۱۴۳۴، معجم‌الأدباء، ترجمه عبدالمحمدآیتی، تهران: صدا و سیما.

Gilliot, Claude, 2000, 'Un Florilege Coranique: Le Iqtibas Min Al-Quran De Taalibi', Arabica, XLVII, 3-4.

Hymes, Dell, 1972, 'Models of the Interaction of Language and Social Life', Directions in Sociolinguistics: the Ethnography of communication, Edited by J. J. Gumpertz and D. Hymes,

Hymes, Dell, 2005, 'Models of the Interaction of Language and Social Life: Toward a Descriptive Theory', International Discourse and Communication: The Essential Readings, Edited by Scott F. Kiesling and Christina Bratt Paulston, US: Blackwell Publishing Ltd.

۲۸ مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، سال ۷، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۲

Ray, Manas, Biswas, Chinmay, 2011, 'A Study on Ethnography of communication: A Discourse analysis with Hymes 'speaking model'', Journal of Education and Practice, Vol. 2, No. 6, P. 33-40.